

GNOSIS

in de Oudheid

Nag Hammadi in context

Roelof van den Broek

Gnosis in de Oudheid

Pimander

Texts and Studies published by the Bibliotheca Philosophica Hermetica, 18

Gnosis in de Oudheid

Nag Hammadi in context

Roelof van den Broek

Amsterdam
In de Pelikaan 2010

**Pimander, Texts and Studies published by
the Bibliotheca Philosophica Hermetica**

- 1 *Christ, Plato, Hermes Trismegistus. The Dawn of Printing.* Catalogue of the Incunabula in the Bibliotheca Philosophica Hermetica, vol. I.
Catalogued by M. Lane Ford (1990)
- 2 *Corpus Hermeticum.* Ingeleid, vertaald en toegelicht door R. van den Broek en G. Quispel (eerste druk 1990, vijfde druk 2003)
- 3 Johannes Amos Comenius. *Via lucis. De weg van het licht*
Vertaald door J.M. Schadd en R.M. Bouthoorn (1992)
- 4 *From Poimandres to Jacob Böhme: Gnosis, Hermetism and the Christian Tradition*
Edited by R. van den Broek and C. van Heertum (2000)
- 5 C. Gilly. *Adam Haslmayr. Der erste Verkünder der Manifeste der Rosenkreuzer*
(1994)
- 6 *Asclepius. De volkomen openbaring van Hermes Trismegistus*
Ingeleid, vertaald en toegelicht door G. Quispel (1996)
- 7 *Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert*
Hgs. C. Gilly und F. Niewöhner (2001)
- 8 G. Quispel. *Valentinus de gnosticus en zijn Evangelie der Waarheid*
Red. C. van Heertum (mei 2003, tweede druk september 2003)
- 9 Antonin Gadal. *De Triomf van de Universele Gnosis*
Red. M. Duivenvoorden-Ritman (2004)
- 10 G. Quispel. *Het Evangelie van Thomas.* Uit het Koptisch vertaald en toegelicht
Red. C. van Heertum (mei 2004, derde herziene druk 2005)
- 11 *De Keulse Mani-Codex.* Vertaald, ingeleid en toegelicht door J. van Oort
en G. Quispel (2005)
- 12 Antonin Gadal. *Le Triomphe de la Gnose universelle*
Red. M. Duivenvoorden-Ritman (2006)
- 13 Antonin Gadal. *Der Triumph der Universellen Gnosis*
Red. M. Duivenvoorden-Ritman (2006)
- 14 Antonin Gadal. *El Triunfo de la Gnosis Universal*
Red. M. Duivenvoorden-Ritman (2006)
- 15 Roelof van Den Broek. *Hermes Trismegistus. Inleiding, Teksten, Commentaren*
(2006)
- 16 *Jacob Böhmes Weg in die Welt.* Hg. Th. Harmsen (2007)
- 17 Theodor Harmsen, *Der magische Schriftsteller Gustav Meyrink, seine Freunde und sein Werk* (2008)

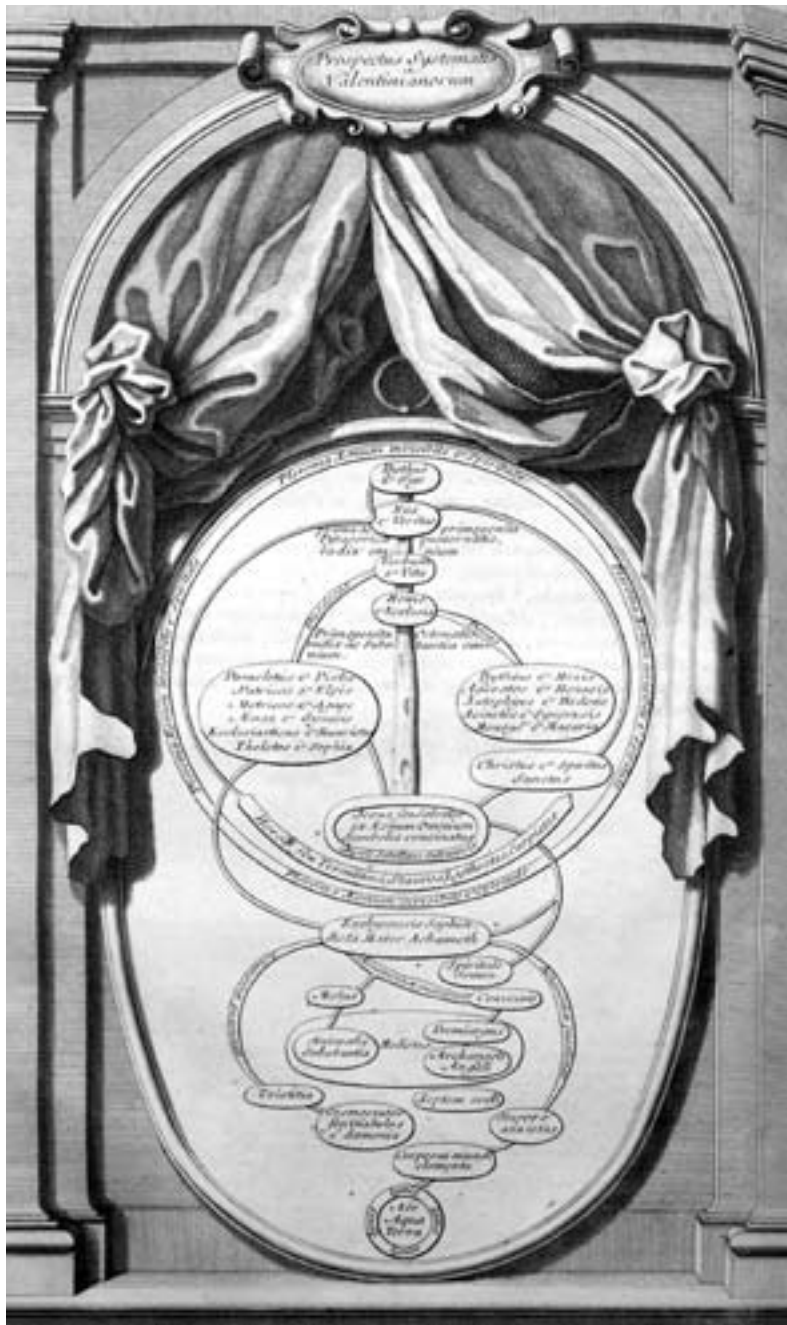
Inhoud

GNOSIS IN DE OUDHEID	Joost R. Ritman	9
OVER KENNIS EN ONWETENDHEID	Esther Oosterwijk-Ritman	12
WOORD VOORAF	Roelof van den Broek	14
INLEIDING		
I GNOSIS EN GNOSTIEK		17
II DE GNOSTISCHE LITERATUUR: OVERLEVERING		25
De Griekse overlevering		25
De Koptische overlevering		28
De Codex Askewianus in Londen		28
De Codex Brucianus in Oxford		29
De Papyrus Codex 8502 in Berlijn		29
De handschriften van Nag Hammadi in Caïro		30
De Codex Tchacos in Bazel/Caïro		34
III DE GNOSTISCHE LITERATUUR: TEKSTEN		38
Indeling		38
Niet of nauwelijks gnostisch te noemen geschriften		42
Woorden van Jezus		47
De Barbelo-mythe en de gnostische exegese van <i>Genesis</i>		54
De Barbelo-mythe: hemelreizen		80
Valentiniaanse teksten		101
Polemische teksten		118
Andere mythologische tradities		126
IV DE ANTIGNOSTISCHE LITERATUUR		136
V DE GNOSIS: WEZEN EN UITDRUKKINGSVORMEN		145
Essentie en beleving		145
God en zijn wereld		160
De mens en zijn wereld		179
Verlossing		195
VI ACHTERGRONDEN		218
Waar ligt de oorsprong?		218
Griekse filosofie (het platonisme)		219
Jodendom		223
Christendom		232
De geest van de tijd		239

TEKSTEN

I HET GEHEIME BOEK VAN JOHANNES (NHC II, 1; IV, 1)	247
A Inleiding	249
1 Tekstoverlevering	249
2 Structuur	250
3 Het Pleroma	252
4 De kosmos	257
5 Het berouw van Sophia	261
6 De mens	262
7 In en buiten het paradijs	265
8 De verlossing	267
9 Het Noodlot, de zondvloed en de Imitatiegeest	270
10 Het Lied van Pronoia	271
11 Auteur, plaats van ontstaan en datering	275
12 Deze vertaling	279
B Vertaling	280
II HET WEZEN VAN DE WERELDHEERSERS (NHC II, 4)	305
A Inleiding	307
1 Tekstoverlevering	307
2 Structuur	307
3 Titel	309
4 Adam en Eva	310
5 Norea en Noach	313
6 Jaldabaoth en Sabaoth	314
7 De verlossing	317
8 Auteur, plaats van ontstaan en datering	322
9 Deze vertaling	323
B Vertaling	324
III DE OORSPRONG VAN DE WERELD (NHC II, 5)	331
A Inleiding	333
1 Tekstoverlevering	333
2 Structuur	334
3 Pistis Sophia en de oorsprong van Jaldabaoth	337

4 Jaldabaoth en Sabaoth	339
5 Eros	342
6 De mens en zijn verlossing	345
7 Auteurs, plaats van ontstaan en datering	351
8 Deze vertaling	353
B Vertaling	353
IV EUGNOSTUS DE GELUKZALIGE (NHC III, 3 EN V, 1)	373
A Inleiding	375
1 Tekstoverlevering	375
2 Structuur	376
3 De Onkenbare God	377
4 De 'Personen' van de godheid en hun dienaren	379
5 Nogmaals de Onsterfelijke Mens en de hemelse machten	384
6 Auteur, plaats van ontstaan en datering	386
7 Deze vertaling	389
B Vertaling	390
V DE DONDER – VOLMAAKTE GEEST (NHC VI, 2)	399
A Inleiding	401
1 De titel	401
2 De Gezondene en haar Zender	402
3 De Gezondene over zichzelf	403
4 De hoorders	408
5 De identiteit van de Gezondene	410
6 Datering	412
7 Deze vertaling	412
B Vertaling	413
Gebruikte tekens, afkortingen en verwijzingen	420
Aantekeningen bij de teksten	421
Literatuur	505
Appendix: Oorspronkelijke Nederlandse vertalingen van gnostische geschriften	521
Register	525

Verbeelding van het valentiaans Pleroma, in Irenaeus, *Contra haereses libri quinque*. Parijs 1710.

GNOSIS IN DE OUDHEID. NAG HAMMADI IN CONTEXT

Wij leven in een periode waarin de transformatie van het menselijke bewustzijn zich met een duizelingwekkende snelheid voltrekt. Door de ontwikkeling van moderne waarnemingsinstrumenten verkennen wij de grenzen van het menselijke bestaan. Met behulp van de Hubble-telescoop zijn wij op weg naar het nu voor iedere mens onafwijsbare oerbegin van het zichtbare heelal, dat vele miljarden jaren geleden in een uitbarsting van energetische kracht ontstond. In onze laboratoria zijn we op zoek naar de genetische code, de sleutel die ons inzicht geeft in het mysterie dat ooit de oercondities van leven voortbracht en zich door de tijd ontwikkelde. Zo zijn wij opgenomen in een panorama van veranderende dimensies van ruimte en tijd, waarin – letterlijk en figuurlijk – het menselijke verstand en ons vermogen tot ruimtelijke registratie beperkte meet- en regelinstrumenten blijken te zijn.

Juist nu door de grensverlegging van de vaste referentiekaders niets meer bij het oude blijft, treedt een innerlijke, onstuitbare energiekraft als de centrale levensbron binnen in ons menselijk bestaan. Dit voor de zintuiglijk georiënteerde mens onverklaarbare fenomeen van een levensvolheid die de driedimensionale begrenzing van het menselijk bestaan doorbreekt, is het ondergaan van een innerlijke transformatie – het *solve et coagula*, het oplossen en samenvoegen – het deel krijgen aan het eeuwig zich vernieuwende scheppingsgebeuren. Deze ervaring is als het doordringen in een geheim, waarin de mens als microkosmos een nieuw geboortemoment binnentreedt en burger wordt van een levensveld waarin alle denkbare begrenzingen zijn weggevalen. Het betekent het één zijn, het één worden met het ontstaan, de wording en de voortzetting van het leven. In beeldspraak uitgedrukt is dit het innerlijke oog, de centrale waarnemer die los van de begrenzing van ruimte en tijd de oorsprong van het leven in zichzelf ziet ontstaan. Het is het mysterieuze geschenk dat iedere mens wordt toevertrouwd die zich los weet te maken van de ketenen die hem binden aan de wereld van vervlietende illussies en ervaringen en de openbaringsvolheid binnentreedt die de gnostici het *pleroma* met haar emanaties noemen. Die gebeurtenis, die grensoverschrijding kan in het leven van ieder mens plaatsvinden. De apostel Paulus noemt dit een gebeurtenis die zich ‘in een stip des tijds’ voltrekt, in dat ogenblik waarin die ononderbroken stroom van gedachten, gevoelens en de aandrift tot handelen tot stilstand komen. Het is de ontmoeting die de gnostici omschrijven als ‘de geluidloze stilte’.

9

Zo staat de mens aan het begin van het derde millennium voor de noodzaak een sleutel te smeden die hem toegang verleent tot de verborgen innerlijke aanzichten van het menselijke bewustzijn, door het verleggen van de grenzen naar een niet uitsluitend door de zintuigen waarneembare werkelijkheid, door

óntgrenzing. Door de toepassing van deze sleutel kan de mens binnengaan in een dimensie van absolute doorgankelijkheid, en het veld betreden van de oorsprong, de 'oersprong' – de brug tussen ontstaan en wording. Deze ontmoeting op het kruispunt tussen tijd en oneindigheid vindt plaats binnen de sterfelijke mens zelf. Zij hangt nauw samen met de fundamentele vraag die de mens zich, staande op dit kruispunt, stelt: 'Hoe bevrijd ik mijzelf van de illusie van de vergankelijkheid, die ononderbroken stroom van leven, die steeds opnieuw verandert? Hoe vind ik daarin het juiste richtsnoer, het kompas waarop ik kan vertrouwen?' Het is de aloude vraag naar het mysterie 'mens', een vraag die met drie aanzichten verbonden is:

- 1 De schepper – God
- 2 De schepping – de kosmos
- 3 De mens – de microkosmos

In de vroegchristelijke tijd, nu tweeduizend jaar geleden, vormde deze drievoudige vraagstelling binnen de existerende geloofsgemeenschappen de basis voor het gebied dat wij hierna aanduiden als 'de christelijk-hermetische gnosis'. Deze gnosis kent drie hoofdaanzichten:

- 1 de hermetische gnosis van Hermes Trismegistus, waarin de schepping als een volmaakte openbaringsvorm tot stand is gekomen
- 2 de dualistische gnosis van o.a. Mani, waarin de schepping haar oorsprong en voortgang kent in de fundamentele tegenstelling tussen goed en kwaad en waarin een tweede schepper, de Demiourgos, wordt voortgebracht
- 3 de christocentrische gnosis van o.a. Valentinus en sommige vroeg-christelijke gemeenschappen, waarin drie menstypen worden onderscheiden:
 - de sterfelijke mens, met een op zichzelf gericht, egocentrisch bewustzijn
 - de zielemens en zijn onsterfelijke zielekern, met een heliocentrisch bewustzijn
 - de pneumatische mens, de onvergankelijke geestziel die het alomtegenwoordige christusbewustzijn verworven heeft.

10

Binnen de mensheidsgeschiedenis heeft er steeds een herijking van de authentieke traditie plaatsgevonden, vaak binnen nieuwe geografische referentiekaders. Het grote voordeel van de huidige ontwikkelingen op het informatieveld, en daardoor de toegang tot het mondiale kennisdomein, is dat wij dit gebied steeds meer als in vogelvlucht kunnen inventariseren en wij daarmee voor grote en nieuwe uitdagingen staan. Er is op dit moment sprake van een geestelijke impuls die in de wereld een grote accentverschuiving veroorzaakt en het spirituele waarnemings- en belevingsveld ingrijpend zal veranderen. Deze werkzaamheid maakt de samenleving steeds ontvankelijker voor de werkelijke samenhang die de verschillende wereldbeschouwingen en rassen met elkaar verbindt. Bovenal zal in de komende periode zowel binnen de mens zelf als

binnen het collectief het vermogen tot waarneming op een veel bredere basis gaan plaatsvinden.

In dit verband is de verschijning van *Gnosis in de Oudheid. Nag Hammadi in context* te zien als een eigentijdse en noodzakelijke gebeurtenis. Waar wij met de publicatie van de geschriften van het hermetisme in de Oudheid diep wilden ingaan op de totale samenhang van het grote scheppingsgebeuren – de Schepper, de Schepping en de Mens –, vormen in deze uitgave o.m. de schijnbaar onverenigbare tegenpolen binnen de dualistische gnosis van goed en kwaad een nieuwe bron van onderzoek. Juist in het facet van de tragiek die binnen de samenleving tot een onoplosbare wereld- en mensheidscatastrofe lijkt te voeren is een aansporing gelegen om ons te verdiepen in de geschriften van de eerste gnostische gemeenschappen en de daarin geschonken inzichten en aanwijzingen. In deze geschriften wordt duidelijk aangetoond dat het altijd opnieuw gaat om de beantwoording van drie fundamentele levensvragen:

- 1 de vraag naar het ontstaan van het Leven – het mysterie van de Schepper
- 2 de vraag naar de voortgaande evolutie van het Leven – het mysterie van de Schepping
- 3 de vraag naar de bekroning van het Leven – de betekenis van het Mens-zijn.

11

Binnen de traditie van de christelijk-hermetische gnosis vinden deze drie vragen hun antwoord vanuit achtereenvolgens het hermetische scheppingsbeeld, het gnostische scheppingsbeeld en het christocentrische scheppingsbeeld, drie werelden die verenigd zijn in en ontsloten worden door de Bibliotheca Philosophica Hermetica. De nu gepubliceerde tekst *Gnosis in de Oudheid. Nag Hammadi in context* is de kroon op een intensieve en langjarige samenwerking tussen de Bibliotheca Philosophica Hermetica en Prof. Dr Roelof van den Broek. Ik ben hem dan ook zeer dankbaar voor zijn niet aflatende inzet en doorzettingsvermogen ten behoeve van de studie van gnosis en hermetisme, en voor de gezaghebbende manier waarop hij in *Gnosis in de Oudheid. Nag Hammadi in context* het vroege gnostische wereldbeeld in haar zuiverste vorm aan de huidige samenleving heeft willen overdragen en verklaren.

Joost R. Ritman

Stichter Bibliotheca Philosophica Hermetica

Amsterdam, 16 maart 2010

OVER KENNIS EN ONWETENDHEID

Gnosis in de Oudheid. Nag Hammadi in context zet een zeer vruchtbare traditie voort die werd ingezet met de publicatie van het *Corpus Hermeticum*, ingeleid, vertaald en toegelicht door Roelof van den Broek en Gilles Quispel. De eerste druk verscheen in 1990; de vijfde druk volgde in 2003. De samenwerking met Roelof van den Broek leverde eind 2006 een andere mijlpaal op in de publikatiegeschiedenis van hermetische teksten in het Nederlands: *Hermes Trismegistus. Inleiding, teksten, commentaren*, waarin onder meer is opgenomen de belangrijke *Inwijding in de achtste en de negende sfeer*, een vóór de handschriftenvondst van Nag Hammadi in 1945 onbekende hermetische tekst, die voor het eerst in het Nederlands werd vertaald. Het uitgangspunt van deze en soortgelijke uitgaven in de Pimanderreeks van uitgeverij In de Pelikaan is altijd geweest om authentieke teksten op het gebied van de hermetica en gnosis ter beschikking te stellen aan het Nederlandse publiek. De reeks *Pimander. Texts and Studies published by the Bibliotheca Philosophica Hermetica* is gebaseerd op bronnenontsluiting en biedt teksten die door experts worden vertaald en door hen ingeleid en toegelicht aan de hand van de laatste wetenschappelijke inzichten. De lezer krijgt zo niet alleen een loepzuivere vertaling geboden, maar ook een verantwoorde inleiding die de teksten in hun historisch kader plaatst.

12

In deze opzet is Roelof van den Broek met *Gnosis in de Oudheid. Nag Hammadi in context* meer dan geslaagd. Zijn overzicht van de overlevering en de inhoud van de gnostische literatuur, met aandacht voor alle authentieke gnostische teksten, alsmede de (veelal negatieve) respons van de kant van kerkvaders en filosofen, bestond tot nu toe in Nederland nog niet en is ook daarbuiten uiterst zeldzaam. De vijf door hem geselecteerde teksten uit de bibliotheek van Nag Hammadi worden nu voor het eerst rechtstreeks vanuit de brontaal, het Koptisch, in het Nederlands gepresenteerd. Vier van de vijf teksten die in *Gnosis in de Oudheid* vakkundig worden toegelicht en vertaald, waren tot deze uitzonderlijke vondst eveneens volstrekt onbekend: *Het wezen van de wereldheersers*, *De oorsprong van de wereld*, *Eugnostus de gelukzalige* en het onvergelijkelijke *De donder – Volmaakte Geest*. De vijfde tekst, het *Geheime Boek van Johannes*, het belangrijkste document van de mythologische gnosis, was weliswaar sinds de negentiende eeuw bekend, maar de bibliotheek van Nag Hammadi bood nog eens drie handschriften met twee verschillende versies. Samen vormen deze vijf teksten een staalkaart van het mythische gnostische denken, dat in de eerste eeuwen van de jaartelling zijn beslag kreeg en tot op de dag van vandaag inspireert.

Een goed voorbeeld daarvan is de tekst *De donder – Volmaakte Geest* uit de eerste of tweede eeuw na Chr. Hierin presenteert de Gezondene zich als de

eerste (vrouwelijke) manifestatie van de hoogste God. Van den Broek ontrafelt dit raadselachtige gegeven door de Gezondene te duiden als een manifestatie die haar oorsprong had in de figuur van de joodse Wijsheid, en in de gnostiek zowel bij de gestalte van de eerste Gedachte van God als bij die van Sophia op de achtergrond staat. Hij wijst erop dat deze tekst, staande in een openbaringstraditie die destijds in het Nabije Oosten gangbaar was, zowel bijbelse als hellenistisch-joodse en gnostische elementen bevat. Daarmee is onze kennis omtrent dit geschrift beduidend verrijkt. Het doorgronden van de diepe betekenis van de tekst zelf wordt aan de lezer overgelaten. Als voorspijs een onvervalste parel uit *De donder – Volmaakte Geest*, het schitterende fragment over ‘Kennissen en onwetendheid’:

Ik ben het zijn en ik ben zonder zijn.
Wie buiten mijn gemeenschap staan, kennen mij niet
en wie zich in mijn zijn bevinden, kennen mij.
Wie dicht bij mij zijn, waren onwetend van mij
en wie ver van mij zijn, hebben mij gekend.
Op de dag dat ik dicht bij jullie ben, zijn jullie ver van mij,
en op de dag dat ik ver van jullie ben, ben ik dicht bij jullie.

Esther Oosterwijk-Ritman
Directeur en Bibliothecaris Bibliotheca Philosophica Hermetica

WOORD VOORAF

De handschriftenvondst van Nag Hammadi (1945) heeft vanaf het begin veel publieke en wetenschappelijke aandacht getrokken. Dank zij deze vondst is een groot aantal authentieke documenten van de gnostische geestesstroming in de eerste eeuwen van onze jaartelling aan het licht gekomen. De publieke belangstelling ging vooral uit naar de visie op God en mens en de persoon van Jezus die in deze oude geschriften wordt uitgedragen. De wetenschappelijke interesse richtte zich op de uitgave, vertaling en verklaring van de teksten en de bepaling van hun culturele en religieuze achtergrond. Van alle teksten zijn nu betrouwbare uitgaven en vertalingen beschikbaar, het aantal studies loopt in de duizenden.

14 Dit boek bestaat uit twee delen. In het eerste deel geef ik een overzicht van wat wij nu, aan het begin van de eenentwintigste eeuw, van de gnostische stroming in de eerste eeuwen weten: wat met de term 'gnosis' bedoeld wordt, welke bronnen ons ter beschikking staan, wat daarvan de inhoud is, en in welke religieuze en culturele context ze thuis horen. Vooral op dit laatste punt bestaat er onder de onderzoekers geen eenstemmigheid, wat ook weer van invloed is op de beoordeling van de afzonderlijke geschriften en de tradities die daarin aan het woord komen. Ik heb steeds gepoogd de verschillen van inzicht fair weer te geven, maar heb mij van gedetailleerde discussies met vakgenoten onthouden. Dit eerste deel biedt dan ook, naast veel zakelijke informatie, mijn persoonlijke, beredeneerde visie op het wezen van de gnostische religie, zoals ik mij die in tientallen jaren van bronnenstudie gevormd heb.

Het tweede deel bouwt op het eerste voort en bevat de vertaling van een vijftal geschriften uit Nag Hammadi, die nog niet eerder rechtstreeks vanuit het Koptisch in het Nederlands waren vertaald. Zoals alle religieuze teksten, zijn zij oorspronkelijk geschreven om de spiritualiteit van de lezer te voeden of hem in zijn religieuze overtuiging te sterken. Een dergelijke spirituele lezing blijkt ook nu nog voor veel mensen inspirerend te zijn, zoals uit tal van publicaties blijkt. Het gaat mij in deze uitgave echter niet om een spirituele, maar een historische en literair-kritische lezing. Er wordt in deze teksten zoveel verondersteld wat ons volstrekt vreemd is geworden, dat zij voor een goed begrip vanuit hun historische context verklaard moeten worden. Daartoe dienen de uitvoerige inleidingen en toelichtingen.

Dr Cis van Heertum, conservator van de Bibliotheca Philosophica Hermetica te Amsterdam, heeft de tekst nauwgezet voor de druk geredigeerd. Rob Oosterwijk van Multimediation, eveneens te Amsterdam, is verantwoordelijk voor de fraaie vormgeving. Graag zeg ik hun beiden daarvoor hartelijk dank!

INLEIDING

I GNOSIS EN GNOSTIEK

Omstreeks het jaar 100 schreef een christen die zich voordeed als de apostel Paulus: 'Timoteüs, waak over hetgeen je is toevertrouwd en mijd het goddeloze gepraat en de tegenstrijdigheden van wat ten onrechte Kennis wordt genoemd en verkondigd wordt door mensen die van het geloof zijn afgedwaald' (1 *Timoteüs* 6, 20-21). Wat die mensen precies leerden kunnen wij niet meer achterhalen. Zij propageerden kennelijk een opvatting van het christendom waarin het bezit van een speciaal soort kennis centraal stond, al vindt de auteur dat ze daarmee van het overgeleverde geloof zijn afgedwaald. Voor het woord 'kennis' wordt hier het Griekse woord *gnōsis* gebruikt.

De karakteristiek van Pseudo-Paulus heeft school gemaakt, want tegen het eind van de tweede eeuw schreef Irenaeus, bisschop van Lyon, een werk in vijf delen, getiteld *Ontmaskering en weerlegging van wat ten onrechte Kennis wordt genoemd*. Daarmee richtte hij zich tegen een invloedrijke stroming in het christendom van zijn tijd die leerde dat niet het kerkelijke geloof, maar gnosis, geestelijke kennis, voor de verlossing noodzakelijk was. Irenaeus zag dit als een ernstige dwaling die bestreden moest worden. Mede onder zijn invloed is de door hem verdedigde visie op het christelijk geloof en de daarmee gepaard gaande negatieve waardering van de gnosis in de christelijke kerk dominant geworden.

In dit boek komen vooral de aanhangers van de gnosis, de gnostici, zelf aan het woord. In 1945 werd in Egypte een Koptische bibliotheek uit de vierde eeuw ontdekt, waarin zich een groot aantal werken bevond dat uit hun kringen afkomstig was. Hoewel ook al in de achttiende en negentiende eeuw een paar van dergelijke boeken ontdekt waren, was de vondst van Nag Hammadi door zijn grote diversiteit van enorm belang. Eindelijk kwam er een eind aan de situatie dat we voor de kennis van de oude gnosis vrijwel uitsluitend afhankelijk waren van de bestrijders ervan. Maar door die originele bronnen kwam ook iets anders aan het licht: de opvattingen van de gnostici bleken veel gevarieerder dan uit de berichten van hun tegenstanders viel op te maken. Kenmerkend daarvoor is, dat geen enkel van de nieuwe geschriften volledig past binnen de gnostische scholen en systemen die de kerkvaders beschrijven. Dat riep een vraag op die in het onderzoek nog steeds een grote rol speelt: hoe betrouwbaar zijn de berichten van de antignostische auteurs eigenlijk? Op die vraag zal in het vierde hoofdstuk van deze inleiding worden ingegaan. Een andere vraag die opkwam luidt: is het gezien de grote diversiteit aan gnostische opvattingen nog wel mogelijk een heldere definitie van het verschijnsel gnosis te geven? Wie over de vondsten van Nag Hammadi schrijft, dient dan ook uiteen te zetten wat hij onder gnosis en gnostiek of gnosticisme verstaat.

Het Griekse woord *gnōsis* betekent ‘onderzoek, kennis, inzicht’, en het daarbij behorende werkwoord is *gignōskein* of (latere vorm) *ginōskein*, ‘leren kennen, kennen’. Daarbij ging het in de Griekse wereld aanvankelijk alleen om rationele kennis, als product van geest (*nous*) en verstand (*logos*), in combinatie met waarneming en ervaring, kennis die tot het bezit van de waarheid leidt. Maar in de eeuwen rondom het begin van onze jaartelling kreeg het begrip *gnōsis* een aanzienlijke verbreding. In bepaalde religieuze kringen kreeg het de betekenis van ‘kennis van de goddelijke wereld en de ware aard der dingen’, waarbij die kennis niet meer werd gezien als het product van correct verstandelijk redeneren, maar van een goddelijke openbaring, een innerlijke verlichting.¹ Het is deze kennis waarop de apostel Paulus doelt, als hij zegt dat God in ons hart het licht heeft doen schijnen ‘om ons te verlichten met de kennis (*gnōsis*) van zijn luister, die afstraalt van het gezicht van Jezus Christus’ (2 Korintiërs 4, 6). Paulus spreekt hier de religieuze taal die door veel van zijn tijdgenoten verstaan werd, maar dat maakt hem nog niet tot een gnosticus, daarvoor is meer nodig.

18

De onderlinge verschillen tussen de opvattingen en geschriften die men gewoonlijk als ‘gnostisch’ aanduidt zijn zo groot dat alleen een globale omschrijving van het begrip ‘gnosis’ gegeven kan worden. De Amerikaanse onderzoeker Michael A. Williams heeft betoogd dat zelfs dat niet mogelijk is, en dat daarom de woorden ‘gnosis’, ‘gnosticisme’ en ‘gnostisch’ maar beter helemaal niet meer gebruikt kunnen worden.² Hoewel Williams’ boek zeer lezenswaardig is en een goed tegenwicht biedt tegen veel populaire opvattingen over ‘de gnosis’, is hij in zijn radicale opvatting slechts door weinigen gevolgd. Dat komt omdat het vermijden van de termen ‘gnosis’ en ‘gnostisch’ niet bijdraagt tot een beter begrip van de geestesstroming die gewoonlijk met die woorden wordt gekarakteriseerd. Bovendien zijn in de verscheidenheid die deze stroming kenmerkt enkele gemeenschappelijke trekken aan te wijzen, die een globale omschrijving van het verschijnsel mogelijk maken.

Deze gemeenschappelijke trekken zijn:

- de overtuiging dat de wezenskern van de mens uit een goddelijke wereld van licht en vrede afkomstig is en daarnaar moet terugkeren,

¹ Het grote verschil tussen het klassieke spraakgebruik en dat van de latere periode blijkt als men de lemmata *gi(g)nōskō* en *gnōsis* in H.G. Liddell & R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940, 350 en 355, vergelijkt met G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961, 315 en 318-320. Nog steeds instructief is R. Bultmann, ‘*Ginōskō, gnōsis, etc.*’, in *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, I (1933), 688-719.

² M.A. Williams, *Rethinking ‘Gnosticism’. An Argument for Dismantling a Dubious Category*, Princeton (NJ) 1996.

maar op allerlei manieren wordt vastgehouden in de materiële wereld waarin hij verstrikt is geraakt;

- dit inzicht in de herkomst, huidige situatie en bestemming van de mens betekent tegelijk zijn bevrijding uit de omklemming van het materiële bestaan en zijn terugkeer naar de goddelijke wereld, reeds nu in beginsel en zeker na de dood;

- zelfkennis en godskennis zijn dan ook twee kanten van dezelfde zaak;

- deze kennis is echter niet het gevolg van een rationele redenering, maar van een innerlijke verlichting, die berust op een openbaring vanuit de goddelijke wereld;

- dit geestelijke inzicht, de gnosis, is niet voor iedereen toegankelijk, maar alleen voor hen die het waardig zijn, en daarom dient in ieder geval de kern ervan geheim gehouden te worden.

Het zal duidelijk zijn dat deze bepalingen op tal van spirituele stromingen vanaf de Oudheid tot op de dag van vandaag van toepassing zijn. De gnosis van deze stromingen heeft vrijwel altijd een esoterische en een exoterische kant, dat wil zeggen dat bepaalde aspecten alleen voor ingewijden bestemd zijn en dat van andere ook buitenstaanders kennis kunnen nemen. De vormgeving van deze gnosis in een uitgewerkt systeem of een mythe kan van geval tot geval enorm verschillen, maar de hierboven genoemde centrale visie is altijd duidelijk te herkennen.³

19

De gnosis van de eerste eeuwen van onze jaartelling is een vroege representant van deze brede stroming in onze westerse cultuur. Voor een goed begrip is het van belang dit bredere kader niet uit het oog te verliezen en de antieke gnosis niet op te vatten als een verschijnsel dat zich alleen in de eerste eeuwen en dan ook nog met name als ketterij in de vroegchristelijke kerk heeft voorgedaan. Dat is een opvatting die vooral bij kerkhistorici vrijwel onuitroeibaar lijkt, maar ook in het meer godsdiensthistorische onderzoek nog sterk doorklinkt en uiteindelijk door de beoordeling van de gnosis door bestrijders als Irenaeus is bepaald.⁴ Dat het hier niet om een

³ Een encyclopedisch overzicht van de westerse gnostische en esoterische stromingen vindt men in de *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, ed. W.J. Hanegraaff in collaboration with A. Faivre, R. van den Broek and J.-P. Brach, Leiden 2005 (twee delen, herdruk in één deel 2006). Hierna aangeduid als *Dictionary of Gnosis*.

⁴ Karen L. King, *What is Gnosticism?*, Cambridge (MA)/London 2003, laat zien hoe groot deze invloed ook op het moderne gnosisonderzoek is geweest. De opvatting van de gnosis als christelijke ketterij verklaart ook waarom de enige vroegchristelijke auteur die voortdurend over gnosis en de 'ware gnosticus' spreekt, Clemens van Alexandrië (ca. 200), altijd zorgvuldig van de 'ketterse' gnostici onderscheiden wordt. Clemens achtte inderdaad, in tegenstelling tot de meeste gnostici, voor het heil van de christen het eenvoudige geloof alleen voldoende, maar hij laat er geen twijfel aan bestaan dat

typisch christelijk verschijnsel gaat blijkt daaruit, dat ook buiten het christendom de gnostische basisprincipes tot spirituele stromingen en religieuze stelsels hebben geleid. Een bekend voorbeeld buiten de Grieks-Romeinse invloedssfeer is de gnostische religie van de mandeërs, een baptistische gemeenschap met een joodse achtergrond die zich vanaf het begin van onze jaartelling tot in onze tijd in het zuiden van Irak (en tegenwoordig ook daarbuiten) heeft weten te handhaven. Hun naam, *mandayi*, is afgeleid van het woord *manda*, dat ‘kennis, gnosis’ betekent; zij duiden zichzelf dus aan als ‘gnostici’.⁵ In de Grieks-Romeinse wereld van de eerste eeuwen was er de spirituele stroming die gewoonlijk als het hermetisme of de hermetische gnosis wordt aangeduid. Evenals in de christelijke gnosis werden ook daarin de esoterische uitgangspunten op verschillende manieren uitgewerkt.⁶

Er is geen enkele reden waarom de termen ‘gnosis’ en ‘gnostisch’ niet op een zinvolle manier gebruikt zouden kunnen worden ter karakterisering van spirituele stromingen in de westerse cultuur waarin de beschreven verlossende kennis centraal staat. Als bezwaar daartegen heeft men wel aangevoerd dat de termen in de christelijke traditie te zeer ‘besmet’ zijn geraakt door hun associatie met een christelijke ketterij uit de eerste eeuwen. Maar het verschijnsel is niet tot de eerste eeuwen en het christendom beperkt en bovendien is het begrip ‘ketterij’ een religieuze en geen historische categorie. De historicus kent geen ketterijen, hij kan slechts constateren dat een religieuze gemeenschap bepaalde afwijkende ideeën als ketterij verwerpt. Over de juistheid van die religieuze mening heeft hij geen oordeel, omdat dit buiten zijn historische competentie valt. Er is dus geen enkele reden aan de termen ‘gnosis’ en ‘gnostisch’ een negatieve lading te geven of daarbij de waarheidsvraag in het geding te brengen. Als in dit boek over ‘gnosis’ wordt gesproken, gebeurt dit in volstrekt neutrale zin en wordt ermee bedoeld *een esoterische, dus deels geheime, spirituele kennis van de goddelijke herkomst en bestemming van de wezenskern van de mens, die gebaseerd is op openbaring*

20

de christen die gnosis heeft (hetgeen ook bij Clemens esoterische kennis impliceert) de eenvoudige gelovige verre te boven gaat; vgl. S.R.C. Lilla, *Clement of Alexandria. A Study in Christian Platonism and Gnosticism*, Oxford 1971, 142-189.

5 Tegenwoordig duidt de term ‘mandeërs’ de gewone gelovigen, de leken, aan, in tegenstelling tot de priesters; zie K. Rudolph, ‘Mandaean’, in *Dictionary of Gnosis*, 751-756.

6 Zie de inleiding in R. van den Broek, *Hermes Trismegistus. Inleiding, teksten, commentaren*, Amsterdam 2006, 1-81. Naast de teksten die in dat boek zijn vertaald, is de overige filosofisch-hermetische literatuur van de Oudheid in het Nederlands toegankelijk gemaakt in R. van den Broek & G. Quispel, *Corpus Hermeticum, ingeleid, vertaald en toegelicht*, Amsterdam 2003 (5e druk), en G. Quispel, *Asclepius. De volkomen openbaring van Hermes Trismegistus, ingeleid, vertaald en toegelicht*, Amsterdam 1996.

en innerlijke verlichting en waarvan het bezit de bevrijding inhoudt van de materiële wereld die de mens in zijn greep heeft.

Is er naast de termen 'gnosis' en 'gnostisch' nog behoefte aan de term 'gnosticisme' of, zoals de Nederlandse term luidt, 'gnostiek'? Eigenlijk niet. Voor de moderne gnostische stromingen wordt de term niet gebruikt, hoogstens nog door eigentijdse kerkelijke bestrijders, en dan in negatieve zin, om daarmee de bestreden opvattingen onmiddellijk te associëren met de afgewezen christelijke ketterij van de eerste eeuwen. In die hoek ligt ook de oorsprong van het moderne begrip gnosticisme. De term werd voor het eerst in 1669 gebruikt door de 'Cambridge Platonist' Henry More, in een commentaar op de zeven brieven aan de zeven kerken in de hoofdstukken 2 en 3 van de *Openbaring van Johannes*.⁷ Hij gebruikte de term ter karakterisering van de leer van een profetes in Tyatira, die haar volgelingen tot ontucht en het eten van offervlees verleidde en hen inwijdde 'in de zogenaamde verborgenheden van Satan' (*Openbaring* 2, 20-25). Deze negatieve connotatie is nadien in kerkelijke kringen, ook in de kerkelijke geschiedschrijving, aan de woorden gnostiek en gnosticisme blijven kleven. In het moderne onderzoek wordt de term, ook na de kritiek van Michael Williams, nog wel gebruikt, maar dan in volstrekt neutrale zin als equivalent voor de 'gnostische religie'.⁸ Maar als men dan nagaat wat daaronder precies wordt verstaan, blijkt het vooral te gaan om de radicale vorm van gnosis die zich in de grote gnostische mythen van de tweede eeuw heeft uitgedrukt. De meest karakteristieke trek daarvan is het onderscheid tussen de hoogste, onbekende God en de onvolmaakte of ronduit slechte scheppergod, die veelal met de God van het Oude Testament geïdentificeerd wordt. Hiermee is vrijwel altijd verbonden een uitvoerige beschrijving van de goddelijke wereld (het Pleroma), waaruit de wezenskern van de mens afkomstig is, en van een noodlottige 'val' van de Wijsheid (Sophia) in die bovenwereld. Als gevolg daarvan is de mens in de aardse situatie van vergetelheid en dood verstrikt geraakt, waaruit hij door de openbaring van de gnosis door een of meer hemelse gezanten verlost wordt. Dat deze gnostische mythe in verschillende variaties grote bekendheid en invloed heeft gehad, staat buiten elke twijfel. Hij vormt de basis van de grote gnostische systemen van de tweede en de derde eeuw. In dit boek zal daaraan dan ook veel aandacht worden geschonken. Maar betwijfeld moet worden of men het complex van voorstellingen dat daarin geboden wordt tot *de* gnostische religie kan verklaren, zoals men vroeger algemeen deed en ook nu nog wel doet. Dan worden de karakteristieke elementen van de gnostische mythe de criteria

⁷ Henry More, *An Exposition of the Seven Epistles to the Seven Churches; Together with a Brief Discourse of Idolatry; with Application to the Church of Rome*, London 1669, 99.

⁸ Zo B.A. Pearson, *Ancient Gnosticism. Traditions and Literature*, Minneapolis 2007.

om vast te stellen of een tekst al dan niet gnostisch is. Een bekend voorbeeld is het *Evangelie van Thomas* (NHC II, 2): wie de gnostische mythe als criterium neemt, moet dit evangelie voor niet-gnostisch verklaren, omdat het onderscheid tussen de twee goden, het Pleroma, de val van Sophia en dergelijke er niet in voorkomen.⁹ Maar het gaat in dit evangelie wel om een esoterische boodschap, die door Christus gebracht wordt: 'de geheime woorden die Jezus de Levende gesproken heeft' (opschrift), dezelfde Jezus die zegt: 'mijn geheimenissen spreek ik tot wie mijn geheimenissen waardig zijn' (62). Het gaat er om zelfkennis en godskennis: 'wie zichzelf kent, zal het (koninkrijk van God) vinden' (3, Griekse tekst), en het gaat er om de opheffing van de dualiteit en de terugkeer naar de eenheid van voor de val (11, 22). Dat zijn typisch gnostische thema's. Het is dan ook alleszins gerechtvaardigd het *Evangelie van Thomas* gnostisch te noemen, maar het is wel een heel andere vorm van gnosis dan die in de gnostische mythe aan het woord komt. Wie de als gnostisch beschouwde teksten uit Nag Hammadi en de berichten van de kerkvaders doorleest, kan alleen maar concluderen dat de gnostische religie, evenals iedere andere religie, veel variaties gekend heeft en dat men niet één variant tot *het* gnosticisme kan verklaren. Dat is ongeveer hetzelfde als beweren, dat het rooms-katholicisme *het* christendom is of het soefisme *de* islam. Er is blijkens de teksten ook in de gnostische visie op de werkelijkheid zoets als een glijdende schaal geweest, van uiterst radicaal en eenzijdig tot genuanceerd en voor meer interpretaties vatbaar. Bij de laatste categorie kan men er soms over twisten of een bepaald geschrift wel tot de gnostische geestesstroming gerekend moet worden. Wie de term 'gnostiek' (of 'gnosticisme') wil gebruiken, moet dan ook aangeven wat men daar precies onder verstaat. Er zijn dan twee mogelijkheden: een beperkte en een allesomvattende interpretatie. Men kan, zoals gezegd, de term beperken tot de gnostische mythologie van de grote systemen uit de tweede en de derde eeuw, waarbij men dan echter wel in het oog moet houden dat er naast dit specifieke gnosticisme ook andere vormen van gnosis bestaan hebben. Hoewel in dit boek de term 'gnostiek' wel in deze zin wordt gebruikt, geef ik er persoonlijk de voorkeur aan het woord zoveel mogelijk te vermijden en liever te spreken van de 'radicale of mythologische gnosis'. Een tweede mogelijkheid is het woord als een containerbegrip te gebruiken voor alle vormen van gnosis in de Oudheid, waarbij dan duidelijk dient te zijn dat de radicale mythologische gnosis van

⁹ Pearson, *Ancient Gnosticism*, 257: 'The Gospel of Thomas is not a Gnostic text, though some scholars argue that it is. But there is no doctrine of pleromatic emanations in it, no Sophia myth, and no ignorant or malevolent Demiurge. What it does share in common with Gnosticism is the emphasis on self-knowledge, but that is not something specific to Gnosticism as we have defined it.'

de grote stelsels uit de tweede eeuw daarvan slechts een onderdeel is. Deze ruime interpretatie van de term gnosticisme of gnostiek verdient echter geen aanbeveling, omdat het voortdurend aanleiding zal geven tot verwarring met de nog steeds vrij gangbare beperkte interpretatie ervan. Het is daarom beter in algemene zin te spreken van 'de gnosis' of 'de gnostische religie' of 'de gnostische beweging' en, wanneer het om typisch christelijke vormen ervan gaat, van 'de christelijke gnosis', 'het gnostische christendom', en dergelijke uitdrukkingen.

Gnostisch-magisch amulet met de namen van de boze planeetmachten, zie p. 259 en p. 465, aant. 284